

“Involta” Ilmiy Jurnalni

Vebsayt: <https://involta.uz/>

СУХАНЕ ЧАНД ОИДИ ТАДҚИҚИ ЛЕКСЕМА ВА ФРАЗЕМАҲОИ АНТРОПОСЕНТРӢ ДАР ЗАБОНИ ТОҶИКӢ

Раҳмонбердиев Миролим

Хатмкунандаи шӯъбаи тоҷикии факултети Филологияи Донишгоҳи
давлатии Самарқанд

АННОТАТСИЯ: Дар мақола оиди яке аз шохаҳои асосии забоншиносии
когнитивӣ – таҳлили антропосентрӣ сухан рафта, перомуни тадқиқи роҳҳои
қорбасти лексема ва фраземаҳои ифодакунандаи шахс дар матнҳои бадеӣ
нуқтаи назар баён шудааст.

ВОЖАҲОИ КАЛИДӢ: забоншиносии когнитивӣ, лексема, фразема,
шакл, воситаҳои дастурӣ, мазмун, забон, гуфтор, нутқ, услуб.

A FEW WORDS ABOUT THE STUDY OF ANTHROPOCENTRIC LEXEMES AND PHRASES IN THE TAJIK LANGUAGE

Rahmonberdiev Mirolim

A graduate of the Tajik branch of the Faculty of Philology Samarkand State
University

ABSTRACT: The article discusses one of the main branches of cognitive linguistics - anthropocentric analysis, and provides an overview of the study of the use of lexemes and phrases expressing a person in literary texts

KEYWORDS: cognitive linguistics, lexeme, phrase, form, instructional tools, content, language, speech, speech, style

МУҚАДДИМА

Бо фарорасии боди фараҳафзои истиқлолият доир ба тадқиқи ҳамрангӣ, сохту таркиби грамматикӣ, тобишҳои лексикӣ–семантикии забонҳо якчанд тадқиқотҳое ба майдон омад. Ба ҳамагон маълум аст, ки лингвокультурология, этнолингвистика, психоллингвистика, прагмалингвистика барои муайян намудани робитаву алоқамандии забонҳо омили таъмингар пиндошта мешавад. Аз ин лиҳоз, дар равияҳои илмӣ-эҷодии забоншиносии ҷаҳонӣ баррасӣ намудани ҳодисаҳои забонӣ, хусусан, тадқиқи системавӣ-структуравӣ, асосҳои парадигмавии воҳидҳои лексикӣ ва фразеологӣ ифодагари хусусиятҳои шахс таваҷҷӯҳи хосса дода шудааст. Дар илми забоншиносии муосир бо қонуниятҳои лингвистӣ ҷиҳатҳои монандиву ҷудогона, ифодаҳои лексикӣ-семантикӣ, сохту таркибҳои грамматикӣ, имконоти услубии воҳидҳои фразеологиро баррасӣ намудан рӯзмаррагии мавзӯро хотирниш мегардонад.

ТАҲЛИЛИ АДАБИЁТ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Забони тоҷикӣ бо мурури замон тараққӣ ва ривоч ёфта истодааст. Ҳодисаҳои иҷтимоиву сиёсӣ, омехта зиндагӣ кардан ва соҳиби дигар забонҳо сабаб мешавад, ки таркиби луғавӣ ва фонди луғавӣ бой шуда, забон тараққӣ ва инкишоф меёбад. Бо ин забон то имрӯз як қатор асарҳои барҷаста офарида шудаанд ва давом дорад.

Дар ташаккулёбӣ ва инкишофи забони адабии тольик омӯхтани шеваҳои гуногуни ин забон, омӯзиш ва тадқиқи ҳар як калима ва иборати соҳибони он мавқеи муайян дорад.

Яке аз муҳимтарин аломату хусусиятҳои воҳидҳои фразеологӣ мавҷудияти маъноӣ яқлухт ва устуворию рехтагии таркиби луғавӣ мебошад. Бештарини олимони мо дар воҳидҳои фразеологӣ забони тоҷикӣ устуворию таркиби луғавиро хусусияти асосии фразеологизмҳо донистаанд. Ҳол он ки устуворӣ ё рехтагии таркиби луғавӣ ҳодисаи дуҷумин буда, дар воҳидҳои фразеологӣ баъд аз пайдо шудани семантикаи фразеологӣ бо тақозои маъноӣ яқлухт ҳамчун ҳосилаи маъноӣ семантикӣ ба вучуд меояд. Аз ин лиҳоз устуворӣ ё рехтагии таркиби луғавии воҳидҳои фразеологӣ вобаста ба талаботи давр ва услуби эҷодии нависанда баъзан тағир меёбад.

Дар таъину тадқиқи маъноӣ фразеологӣ мазмун, шакл, воситаҳои грамматикӣ ва муносибати маъноӣ воҳиди фразеологӣ бо матнро бояд ба эътибор гирифт. Ба тӯфайли ҳамин нуктаҳо таъину ташреҳи табиати воҳидҳои фразеологӣ ва ташҳиси онҳо аз воҳидҳои ғайрифразеологӣ имконпазир мегардад.

Назар ба ақидаи забоншинос А.Рустамӣ “Забон пеш аз ҳама воситаи ифодаи зебоии мавҷудаи табиат ва инсон аст, дуҷум худӣ забон зебоиро ба вучуд меоварад” [9].

Дар баробари ин, равиши антропосентрӣ дар забоншиносӣ дастовардҳои навтарини ин соҳаҳо таҷассум намуда, мақоми онро ҳамчун парадигмаи мустақил мустаҳкам мекунад. Бисёре аз муҳаққиқон эътироф мекунанд, ки забоншиносии когнитивӣ ва лингвокультурология самтҳои пешбари парадигмаи антропосентрӣ мебошанд. Дар ин маврид мо мехоҳем ба забоншиносии когнитивӣ тавачҷӯх кунем.

МУҲОКИМА ВА НАТИҶАҲО

Таҳлили забон ва услуби нависандагону шоиронро вобаста ба мазмуну мундариҷаи ғоявии асарҳои онҳо гузаронидан беҳтар аст, зеро ҳар як калима,

таркиб, ибора ва ҷумлаи нигорандаи дақиқназар бо ифодаи хос ва тобишҳои маъноии худ предмети ҳаёт, мароми зиндагӣ ва ғояю идеали шахс, халқу миллатро нишон медиҳад. Ҳар як калима барои ифодаи конкретии ин ё он мақсад истифода бурда мешавад. Аз ин рӯ, дар асар калимаи нест, ки бе мақсаде истифода гардад. Бо ифодаи адабиётшиносон гӯем. “Дар асари бадеӣ ҳар як калима воситаи муҳими тасвир мебошад, чунки вай ҳатман барои кушода додани мазмуни асар иштирок менамояд” Чунки нигорагандагон дар матн шакл ва мундариҷаи идеявиро вобаста ва пайваста ифода мекунанд ва халқияти забону услуби онҳо аз ҳамин бармеояд.

Завқи бадеии хонандагон нисбат ба асар дар он вақт зиёд мешавад, ки “... нависанда бо тамоми воситаҳои тасвир, бо ҳамаи имкониятҳои бепоёни забони адабии ҳозира ҳар он чӣ хубӣ ва зебоиеро, ки дар табиат ва ҳаёти инсонӣ ҳаст, барҷаста нишон диҳад”

Лексема ва фраземаҳо яке аз воситаҳои муҳими ифодакунандаи одоби нутқ ва маданияти муомилаи миллии ҳар як халқ ба ҳисоб меравад. Аз ин сабаб шоир ва нависандагони намоён, устодони моҳири суҳан дар асарҳои худ барои бомаврид истифода намудани онҳо ҳангоми ифода кардани одоби нутқ ва маданияти муомилаи хоссаи миллии ҳаракат мекунанд.

Дар забонамон баробари калимаҳои мустақил маъно морфемаҳои чудогона (ҳиссаҳои калимасоз ва ифодакунандаи тобишҳои маъноӣ) ҳам барои ҳаматарафа фаҳмонидани мақсади гӯянда воситаи муҳим шуда хизмат мекунанд: бандакҳо, суффиксҳо, префиксҳо, ҳиссачаҳо ва ғайра.

Дар назари хонанда ифодаи бисёре аз он ҷиҳат ҷозибанок мебарояд, ки вай дар ин маъно предметҳои якхелаи зиёд, дар айни замон гуногунро, тасаввур мекунанд: рӯзҳо, ваъзҳо, ҷасадҳо, занҳо, бибиҷонҳо. Дар ин исмҳои қатъӣ назар аз хурд ё калон будани ваъзҳо, ҷасадҳо, бибиҷонҳо танҳо зиёдии миқдори предметҳои якхела ба ҳисоб гирифта шудааст.

Дар мисолҳои боло калимаҳои “маҳкумшудагон, ояндагон, оянда ва равандагон, гунаҳкорон” дар асли маъно ба амалиёт вобаста бошанд ҳам, аммо

дар матни бадеї ҳамчун шахс тасаввур карда мешаванд. Барои он ки мақсад ба таври кўтоҳ ва мухтасар баён карда шавад, нависанда ба он калимаҳо суффикси чамъбандї илова мекунад ва онҳоро натанҳо ҳамчун шахс, балки ҳамчун шахсҳои ба чунин амалиёт алоқаманд (ба семантикаи он калимаҳо эътибор дода шавад) ба назар меоварад, ки воситаи асосии то ба ин дараҷа мўъҷазу пуртаъсир шудани калимаҳои мазкур ҳам аз ҳамин ҷост.

Маъноӣ образии яклухти воҳидҳои фразеологӣ онҳоро аз дигарҳо фарқ мекунад. Таркибҳои устуворе, ки фразеологӣ нестанд, аз онҳо ба кулӣ фарқдоранд. Инак чанде мисол меорем: хоби харгўшӣ, ҳаёти абадӣ, сухани ширин, рўзи саҳт, чашми гушна, дасти дароз, дўсти ҷонӣ.

Ифодаҳои рангу аломати предмет бештар дар қолабҳои мазкур ба амал меояд: рўйи сияҳ (гуноҳкор), роҳи сафед (роҳи беҳаву хатар), рўзи сияҳ (мотам). Илова бар ин бо тобиш ва маъноҳои маҷозӣ ҳиссёту эҳсосоти шахсро равшан мегардонад: муомилаи гарм (муносабати хуб), қилиқи хунук (одати бад), хоҳиши гарм (хоҳиши самимӣ), кини гарм (нафрат).

Фразеологизмҳо ба ғайр аз ибора дар шакли ҷумла ҳам созмон ёфтааст. Онҳо миқдоран хеле кам буда, асосан ҷумлаҳои соддаи фразеологӣ ба шумор мераванд. Ҳамчун хотимаи фикр гуфта метавонем, ки воҳидҳои фразеологӣ бо қолабҳои асл, калкаи пурраву нопурра ҳусну кубҳи нутқро муассир гардонида, робитаи забонҳои тоҷикиву ўзбекиро боз ҳам пайдор намудааст. Бо тағйироти сохту таркиб, шаклҳои қолабӣ аз забони тоҷикӣ ба забони ўзбекӣ ва баръакс дохил шуда, таркиби луғавии ҳар ду забонро бой гардидааст.

ХУЛОСА

Муайян намудани лексема ва фраземаҳои ифодакунандаи шахс дар матнҳои бадеї яке аз омилҳои асосии нишондиҳандаи руҳияи миллии забонҳо буда, таъмини роҳҳои дурусти истифода аз онҳо вазифаи забоншиносии когнитивӣ ба шумор меравад.

Лексема ва фраземаҳои ифодакунандаи хислати шахс (антропосентрӣ) дар сохтори фразеологӣ ва таркиби луғавии забони тоҷикӣ мавқеи муҳимро соҳиб

буда, муайян намудани хусусиятҳои сохторӣ-грамматикӣ ва семантикии онҳо яке аз вазифаҳои мубҳами забоншиносии тоҷик ба ҳисоб меравад.

Хулоса, забоншиносии когнитивӣ, ки имрӯз мавриди тадқиқоти зиёд қарор дорад, ҳамчун яке аз самтҳои муҳими парадигмаи антропосентрӣ намоён шудааст. Мафҳуми асосӣ дар забоншиносии когнитивӣ он аст, ки ҳангоми омӯختани андешаҳои муҳаққиқони гуногун дар бораи мавзӯи ҷавқ ба нуктаи зарурӣ нарасидааст.

Китобнома:

1. Ғаффоров Р. Ибораҳои фразеологӣ дар забони тоҷикӣ. – Душанбе: Маориф, 1987;
2. Йўлдошев Б. Фразеологик услубият асослари. - Самарқанд: СамДУ, 1999. – 200 б.
3. Кабиров М., Воҳидов А. Забони адабии ҳозираи тоҷик. қ. 1. – Самарқанд, 2010. – 159 с.
4. Маматов А. Э. Тилга когнитив ёндашувнинг моҳияти нимада? // Тилшуносликнинг долзарб масалалари: Проф. А.Нурмонов таваллудининг 70 йиллигига бағишлаб ўтказилган илмий -амалий анжуман материаллари. – Андижон, 2012. – Б. 212-219.
5. Мачидов Ҳ. Фразеологияи забони ҳозираи тоҷик. – Душанбе: Ирфон, 1982. – 104 с.
6. Маъсумӣ Н. Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик. – Душанбе, 2013.
7. Фозилов М. Фарҳанги ибораҳои рехтаи забони ҳозираи тоҷик. Ҷилди I. – Душанбе, 1963.
8. Фозилов М. Фарҳанги ибораҳои рехтаи забони ҳозираи тоҷик. Ҷилди II. – Душанбе, 1964.
9. Рустамӣ А. Адиблар одобидан адаблар. – Т.: Маънавият, 2003. - 112 б.
10. Сафаров Ш. С. Когнитив тилшунослик. – Жиззах: Сангзор, 2006. – Б. 91.